

De pen is een licht voorwerp

Rudolf Geel

1. Inleiding

De pen is zeker een zeer licht voorwerp, doch eerst in lengte van tijd leert men ze naar zijn wil besturen.

Bovenstaande uitspraak ontleen ik aan een boekje dat in 1888 gepubliceerd werd. Het is getiteld *Practische stijllee*. Ook vandaag zullen maar weinig mensen van mening zijn dat de auteur ervan, M.J. Koenen, ongelijk heeft met wat hij hier betoogt (1888: 92). Toch schuilt er, wat de inhoud van de geciteerde uitspraak betreft, een niet geringe adder onder het gras. Want als het vaardig hanteren van de pen dan niemand vanzelf afgaat, dan ligt het er wel aan op welke manier leraren hun leerlingen voorgaan in het de wil opleggen aan het lichte voorwerp. Wanneer de uitspraak zelf, toen en nu, nauwelijks bestrijders zal tegenkomen, de opvattingen over het *leren* schrijven zoals die in *Practische stijllee* verwoord zijn, vonden zeker niet een algehele bijval en zullen ook nu door vele leraren worden afgewezen.

Koenen leerde, een paar jaar nadat zijn boekje was gepubliceerd, een wel zeer heftige bestrijder kennen. Die was het zelfs niet eens met de inhoud van bovenstaand citaat! De naam van deze tegenstrever luidt J.H. van den Bosch. Deze leraar Nederlands, publicist en redacteur en mede-oprichter van het bekende blad *Taal en letteren*, liet in 1893 het pamflet *Pleidooi voor de moedertaal* het licht zien. Daarin stelt hij een geheel nieuwe opzet voor van het moedertaalonderwijs. In dit pleidooi speelt Koenen de rol van de haas waarop gejaagd wordt. Misschien is rat trouwens een beter woord. Voor Van den Bosch is Koenen de vertegenwoordiger van alles wat niet deugt in het moedertaalonderwijs.

In dit artikel ga ik allereerst in op de opvattingen over dit moedertaalonderwijs en in het bijzonder over het schrijven van Van den Bosch. Daarna schets ik de ideeën van Koenen, waarna ik zal aangeven in welke opzichten beide opposanten werkelijk van elkaar verschillen. Tenslotte stel ik de vraag aan de orde in hoeverre het vernieuwingsstreven van Van den Bosch consequenties heeft gehad voor het onderwijs in onze dagen.

De pen is een licht voorwerp

2. Een radicale proef

In een artikel ter verdediging van zijn ideeën¹ voert Van den Bosch een leerling op uit een vierde klas die hij les geeft. Deze leerling heeft moeite met het schrijven van opstellen. Hij is zelfs de slechtste opstelmaker van de klas. Dan neemt zijn leraar met hem 'de radicale proef'. Deze heeft tot gevolg dat de jongen de beste opstelschrijver van zijn klas wordt (De Vos 1942: 129). Waaruit bestaat de radicale proef? Want die zal iedere moedertaalleraar willen leren.

Wie het radicale karakter van de proef wil begrijpen, moet eerst weten waarom de leerling zo slecht schrijft. Welnu, de leraar heeft een onderwerp voor een opstel opgegeven: *Storm*. De leerling zet zich aan het schrijven van dit opstel en gebruikt boekentaal. Dit loopt uit op een mislukking. Terwijl die leerling wel degelijk zijn eigen gedachten heeft over het onderwerp 'storm'. Vaak is zijn vader bij stormweer op het water geweest en dan zaten vrouw en kinderen thuis met angst in het hart naar het gebulder van de wind te luisteren. Helaas komt het niet bij de leerling op die eigen ervaring bij het schrijven van z'n opstel te gebruiken. Als een Nederlander die in het Frans probeert te schrijven, zoekt hij woorden bij elkaar en daarvoor gaat hij te rade bij zijn lectuur, die in zijn geheugen is blijven hangen.

In praktisch opzicht komt het advies dat Van den Bosch aan zijn leerling geeft neer op het volgende:

- a. Schrijf alleen over dingen die je je kunt voorstellen, hetgeen neerkomt op schrijven over zaken waar je genoeg van afweet;
- b. Schrijf zo concreet mogelijk in de taal die je dagelijks spreekt. Vermijd het imiteren van taalvormen die je hebt opgepikt uit boeken van anderen.

Natuurlijk gaat het schrijven van spreektaal niet vanzelf. De leerling moet oefenen. Maar dat oefenen heeft kennelijk snel resultaat, gezien het korte tijdsbestek waarin de leerling die de radicale proef ondergaat zich ontwikkelt tot een schrijver van geslaagde opstellen.

3. Mens en taal

De ideeën van Van den Bosch over taal en taalonderwijs staan niet op zichzelf maar komen voort uit, en hangen samen met, zijn wereldbeschouwing en met zijn opvattingen over de ontwikkeling van de mensheid in maatschappelijke en levensbeschouwelijke zin.

Voor Van den Bosch ziet de negentiende-eeuwse mens in de samenleving nog uitsluitend een gevecht om het voortbestaan. Het woord 'practisch' is geworden tot het 'edelste onder de woorden' (De Vos 1942: 130). Geloof en wetenschap werden tot een natuurlijke tegenstelling. Dit heeft tot gevolg dat leerlingen op school de wereld in formules, bepalingen en algemene omschrijvingen wordt bijgebracht. Dit beschouwt hij als een neerwaartse beweging in

de ontwikkeling. In plaats van de op classicistische leest geschoeide school-abstractie staat Van den Bosch een ideaal van kennis en waarheid voor ogen waarbij individualisme (dus ook in het taalgebruik!) en de ontwikkeling van de persoonlijkheid centraal staan. Zo is ook zijn pleidooi voor een nieuw soort moedertaalonderwijs een onderdeel van zijn streven naar de verbetering van de mens. "Een slecht mens kan geen *goeie taal*/hebben", schrijft hij op een notitieblaadje. En: "Willen we dus de mensen *mooi* leren schrijven: er zit niets anders op dan *ze mooi* te maken" (De Vos 1942: 117).

Ga daar als leraar Nederlands maar eens aan staan!

4. Van den Bosch als leraar

Uit mijn weergave van de hooggestemde idealen van Van den Bosch moge al blijken dat hij als leraar daar niet ongebreideld vorm aan kon geven. Trouwens, dat kon ook niet zo maar, omdat hij tenslotte gebonden was aan van bovenaf opgelegde (examen)normen. Zo willen in 1903 B&W van Gouda, waar hij op dat moment les geeft aan het gymnasium, wel eens van hem weten of hij zich aan de officiële spellingsregels houdt. Hij antwoordt dat dit wel degelijk het geval is. Wel voegt hij eraan toe dat in de drie lagere klassen de leerlingen in hun opstellen "een zoodanige mate van vrijheid gegund wordt in het gebruik van het taalmateriaal waarmee zij gewoon zijn te denken" (De Vos 1942: 232-233).

Op verschillende plaatsen in zijn geschriften laat Van den Bosch zich nader uit over het (opstellen) schrijven. Zo gaat een goede schrijver, zoals hij die ziet, pas aan het werk als hij een gedachte heeft die in hem gevormd is. Deze gedachte uit de schrijver in het woord. Het ideale resultaat van dit proces is het gelijkvallen van gedachte en woord, conform zijn ideeën over natuurlijke (spreek-) tegenover abstracte (boeken)taal. Hij heeft zelfs een formule voor wat hij bedoelt: 'Woord = Gedachte, $W = G$ ' (Van den Bosch 1907: 102). Het gelijkvallen, de volkomen verwezenlijking van $W = G$, noemt hij *juistheid*. Dit is een primaire kwaliteit van een taaluiting. Het gaat er bij mondelinge en schriftelijke uitingen om dat de precieze gedachte wordt uitgedrukt. Heel goede schrijvers en eenvoudige mensen hebben er vaak geen moeite mee die precisie te bereiken. De schrijvers vanwege hun vakkundigheid en de eenvoudigen omdat zij niet worden afgeleid door abstracte boekentaal. De overigen dus, en vanzelfsprekend zijn eigen leerlingen, moeten zich oefenen in de verwezenlijking van de juistheid wat betreft hun taaluitingen.

Omdat Van den Bosch als leraar niet van praktisch inzicht is verstoken, schetst hij een schrijver die zich al schrijvend voortdurend rekenschap geeft van zijn bedoelingen. Daar hebben schrijvers trouwens rustig de tijd voor. Het papier is immers wit en geduldig. Dat laatste, dat in onze tijd wel eens als oorzaak van schrijfangst wordt aangegeven², ziet Van den Bosch als een voordeel van schrijven boven spreken. Al doorhalend en opnieuw beginnend oefent de schrijver zich in het bereiken van correctheid. "Wij denken op het

papier, al doorhalende en overdoende", schrijft Van den Bosch (1907: 104) en daarmee verwoordt hij in deze praktische aanwijzingen het schrijven als een *proces*, waarbij de schrijver zijn werkzaamheden, op weg naar het eindpro-
dukt, soms moet onderbreken om een bepaald onderdeel over te doen.

Wie goed wil leren schrijven moet, aldus Van den Bosch, goed leren waarnemen. Wie goed waarneemt vormt zich duidelijke voorstellingen van het waargenomen en die voorstellingen moet hij dan, alsof hij ze mondeling zou vertellen, op papier krijgen. Dit betekent niet dat iedere waarneming dus zo maar een juiste vorm zou krijgen op papier. Soms blijkt de neergeschreven vorm bij nadere beschouwing onjuist. In dat geval moet de schrijver met zichzelf in debat gaan, tot hij een betere oplossing bedenkt. Het belangrijkste is dat iemand zijn *eigen* gedachten neerschrijft. Dat spreekt, in het licht van de hierboven weergegeven taalkundige en wereldbeschouwelijke opvattingen, voor zichzelf.

5. De lespraktijk van Van den Bosch

Het is vanzelfsprekend moeilijk en bijna een hachelijke zaak in 1984 iets mee te delen over een lespraktijk van bijna honderd jaar terug. Weliswaar staan ons daar gegevens over ter beschikking, maar dat zijn stuk voor stuk interpretaties, zelfs als ze afkomstig zijn van Van den Bosch zelf. Toch moeten wij het met die gegevens doen. In een aantal overgeleverde opstellen van leerlingen van Van den Bosch blijkt allereerst de beeldende manier van schrijven, waar waarschijnlijk behalve die van de leraar de invloed van de (door Van den Bosch bewonderde) Tachtigers niet vreemd aan is. "Bij heldere maanachten trekken de jonge genten rond en vervullen de omgeving met hun klagelijk geroep om hun onbekende wijfjes". In hoeverre de schrijver van deze passage uit een opstel teruggaat op eigen waarneming, valt niet te achterhalen. Deze beeldende manier van schrijven kwam ik wel tegen in alle opstellen die ik onder ogen kreeg (De Vos 1939: 462-501).

Behalve over opstellen kunnen wij beschikken over een tweetal lijstjes met opmerkingen van Van den Bosch overgenomen uit opstelschriften (De Vos 1939: 458-462). De *stilistische* opmerkingen betreffen de in de opstellen aangetroffen gebrekkige compositie, de zinsbouw, het ontbreken van nauwkeurigheid, terwijl ook aansporingen te vinden zijn om de lezer tegemoet te komen. Uit deze summier opmerkingen blijkt dat Van den Bosch niet alleen criteria hanteerde met betrekking tot de begrijpelijkheid maar ook tot de stilistische aanvaardbaarheid van teksten. Deze laatste criteria kunnen deels worden teruggevoerd op de op classicistische leest geschoeide stijlleer, die hij in de persoon van Koenen zo bestrijdt.

Een tweede lijstje bevat opmerkingen van *pedagogische* aard. Hier gaat Van den Bosch in op de inhoud van, verder niet overgeleverde, opstellen. Hij toont zich hier geenszins terughoudend. "Je *moet* je jeugdig ongeduld van verloofd te willen zijn, overwinnen", raadt hij een jeugdig studiehoofd aan.

Een dergelijke opmerking is niet bevreemdend voor een leraar die het verbeteren van taalgebruik verbindt met zijn opvoedkundig ideaal. Het gaat hem er niet alleen om zijn leerlingen het schrijven bij te brengen, maar om de ontwikkeling van die leerlingen tot zelfstandige individuen, van welke individualiteit zij dan in geschrifte verslag kunnen uitbrengen.

6. Leerboekjes met opstelonderwerpen

In de vorige eeuw waren boekjes in omloop waarin opstelonderwerpen werden afgedrukt, soms vergezeld door stijl oefeningen. Het opmerkelijke van deze leerboekjes is dat de onderwerpen voor opstellen vergezeld gaan van inhoudelijke punten, die bij de uitwerking aan de orde moeten dan wel kunnen komen. De onderwerpen met gegeven inhoud zijn bedoeld om beginnende schrijvers tegemoet te komen bij het *formuleren* van hun opstel. De onderwerpen waar het om gaat zijn vaak moralistisch van aard. Ze betreffen, bij voorbeeld, de treurige levensgeschiedenis van een dronkaard of het uithalen van vogelnesjes, met slechte afloop voor één van de waaghalzen die zich onledig houden met deze betreuenswaardige bezigheid. Een extreem voorbeeld (Brugsma 1866) toont aan hoe dit soort onderwerpen, met bijgeleverde inhoudelijke punten, eruit kan zien:

Vertelling van de ziekte, den dood en de begrafenis eens broeders.

1. Begin der ziekte, - oorzaak daarvan.
2. Beschrijving der ziekte.
3. Het lijden van den zieke, de zorg en de hulp van den geneesheer, oppassing van den zieke, verergering van zijnen toestand, enz.
4. Uitwerking van zijnen dood: innige smart, diepe treurigheid, algemeene weeklachten in huis.
5. Lof van den gestorvene.
6. De gestorvene in de kist.
7. Zijne begrafenis - wanneer? hoe? gevolg? (zijne medeleerlingen), aanspraak bij het graf, - droefheid van de zijnen, toen het lijk in het graf werd nedergelaten.
8. De hoop des wederziens in eene betere wereld.

Van den Bosch schaft, bij zijn eerste optreden als leraar, onmiddellijk boekjes als deze af.³ Koenen citeert in zijn *Practische stijl leer* met instemming een opsomming van het type zoals hierboven is afgedrukt. Dat is dus duidelijk een verschil tussen beide leraren. Een nadere beschouwing van hun opvattingen, leert ons meer over die verschillen.

7. Koenen en het schrijven

Wat Van den Bosch vooral tegenstaat in de opvattingen van Koenen en andere vertegenwoordigers van de heersende richting in het moedertaalonderwijs, is de aandacht die zij aan stijl oefeningen schenken. Dat die inder-

daad voor Koenen een hoge prioriteit bezitten, valt niet te ontkennen. Taal- en stijl oefeningen acht hij voorbereidende, technische oefeningen voor beginnende schrijvers. Ze vormen immers de studie van het materiaal, van de rijkdom en geschakeerdheid van woorden en uitdrukkingen. Koenen noemt ze zelfs een "heerlijke vooroefening . . . , die het oog van den geest ontwikkelt en den smaak loutert" (1883: 2). Het is niet vreemd dat Van den Bosch diezelfde stijl oefeningen zo streng afwijst: ze betekenen immers het hanteren van of het te rade gaan bij modellen. De ideale taalgebruiker van Van den Bosch gaat te rade bij zichzelf en als hij een woord of begrip niet kent, vraagt hij dit aan de mensen in zijn omgeving.

Wanneer wij de stijl oefeningen terzijde laten, blijken de opvattingen van Koenen en Van den Bosch niet bijzonder ver uiteen te lopen. Beide hechten belang aan waarneming in de natuur. Beiden zien het Middenlands als een soort ideaal, vanwege "het naïeve, het lachende, het speelsche ervan" (Koenen 1887: 161). Toch is er wat deze liefde voor de middeleeuwen en de volkstaal betreft één verschil: als Van den Bosch die volkstaal zelf ten voorbeeld stelt, dan ziet Koenen deze als inspiratiebron voor schrijvers, die hen kan helpen hun stijl te verlevendigen. Maar ook Van den Bosch heeft grote waardering voor auteurs die een levendige taal schrijven. Zo spreekt hij, net als Koenen, bij verschillende gelegenheden zijn bewondering uit voor auteurs als Multatuli en Huet.

Waar Koenen, met behulp van de stijl leer, leerlingen de moedertaal wil leren gebruiken, valt bij bestudering van zijn werk voortdurend op met hoeveel zorgvuldigheid hij dit doet. Overdrijving is uit de boze; wie klakkeloos de voorbeelden van grote auteurs navolgt, komt al te snel tot clichématige beeldvorming, waarbij de beelden niet uit het leven gegrepen zijn. Het hoogste doel van het onderwijs is ook bij Koenen zelfstandigheid, ook op het gebied van de stijl. Trapsgewijze wil hij zijn leerlingen naar die zelfstandigheid voeren.

Als Van den Bosch zijn radicale proef naar eigen zeggen meteen ziet slagen, dan is Koenen wat de resultaten van zijn onderwijs betreft voorzichtiger. Hij laat zijn leerlingen bij voorbeeld een opstel maken over het onderwerp 'De hond'. De resultaten die hij binnenkrijgt bevatten een uitstalling van boekenkennis, "met noeste vlij in het geheugen opgegaard" (1893: 3). Wat mist, zijn natuurlijkheid en individualiteit. Daarom verandert hij het onderwerp vervolgens in 'Mijn hond'. Helaas brengt dit niet meteen schitterende resultaten. Koenens leerlingen verblijden hem niet met lange beschouwingen aan de hand van eigen waarnemingen. Ook maakt hij geen melding van schrijfkneuzen die van het ene op het andere moment veranderen in meesters in het opstellen schrijven. Nee, degenen die over *de* hond nog zes, zeven bladzijden vol onpersoonlijke kennis wisten te leveren, komen nu niet verder dan hoogstens tweëneenhalve bladzijde. De jongelui kunnen, volgens Koenen, niet met eigen ogen zien. Toch moeten ze dat leren. Technische vaardigheid op zichzelf is zonder bezieling. Dat laatste komt alleen tot stand wanneer de individualiteit uit het werk gaat spreken.

8. Conclusie

Omdat Van den Bosch zijn aanvalskracht richt op de stijloefeningen van Koenen, zonder zorgvuldig te bespreken binnen welk algemener kader deze een rol spelen, doet hij hem tekort. Natuurlijk is het goed mogelijk dat Van den Bosch betere resultaten behaalde met zijn schrijfonderwijs dan Koenen. De laatste meldt, als hij individualiteit en waarneming wil bevorderen, een negatief resultaat. Op dat punt is Van den Bosch juist opgetogen over zijn resultaten. Waarom ook niet? Een leraar die zijn leerlingen stijloefeningen laat maken en dan opeens op iets anders overgaat, mag niet rekenen op onmiddellijk resultaat. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat Van den Bosch vanaf het begin op een zeer individuele manier met zijn leerlingen is omgegaan. Daarmee kan hij resultaten hebben behaald. Maar wie op een vaardige en bloemrijke manier zijn waarnemingen en gewaarwordingen op papier kan zetten, is nog niet een vaardig schrijver van betogen.

Eén zaak springt bij dit alles duidelijk in het oog: voor Van den Bosch is het opstel onder meer een middel om zijn leerlingen te begeleiden op weg naar de volwassenheid. Bij Koenen, die in zijn *Practische stijl* zich aansluit bij principes van de klassieke retorica, ligt de nadruk op het métiër van het schrijven.

Wie op verschillende niveaus behoorlijke teksten wil afleveren, moet dat métiër onder de knie krijgen. Wie leert schrijven kan, met andere woorden, niet buiten principes van opbouw en stijl. Van den Bosch begrijpt dit wel, gezien zijn aantekeningen bij opstellen die hij nakijkt, maar in zijn theoretische beschouwingen ligt de nadruk op spontaniteit en individualiteit. Beide zijn behartigenswaardig. Maar zij vormen toch deelaspecten van de vaardigheid schrijven.

Zowel Van den Bosch als Koenen is geïnteresseerd in een geslaagd schrijfprodukt. Van den Bosch legt daarbij meer de nadruk op aspecten van het schrijfproces, terwijl Koenen deelvaardigheden als spelling, grammaticaliëit, tekstopbouw en stilistische vaardigheid benadrukt.

Wanneer het opstel aan het begin van onze eeuw door veel leraren beschouwd wordt als een hulpmiddel bij de opvoeding van hun leerlingen, die zij dus zelf ter hand nemen, dan mag dit – voor zover ik dat nu kan nagaan – op rekening worden geschreven van de invloed van Van den Bosch, die vanzelfsprekend ook deel uitmaakt van een bredere culturele en maatschappelijke ontwikkeling. Nader onderzoek moet aan het licht brengen of de invloed van Van den Bosch er inderdaad voor zorgt dat bij het schrijven de aandacht van het pure métiër wordt afgeleid, ten gunste van aspecten met betrekking tot de zelfontwikkeling van de leerlingen.

Tenslotte een opmerking in het bijzonder bestemd voor degenen onder mijn lezers die zelf schrijfonderwijs verzorgen. Van den Bosch en Koenen lieten hun leerlingen veelvuldig opstellen schrijven. Koenen bijvoorbeeld één keer in de drie weken. In de tweede klas van het gymnasium maakte mijn zoon vorig jaar geen enkel opstel, in de eerste klas één. Als het meezit zal hij er

in de derde klas ieder trimester één moeten maken. Als hij dus ooit schrijven leert, dan in ieder geval niet op school, welke methode bij het schrijfondericht ook gebruikt wordt. Wat mij betreft kunnen wij van Koenen en Van den Bosch dus in ieder geval opsteken dat je schrijven moet leren door het veelvuldig te doen. Dit gezien de vele klachten over de schrijfvaardigheid van leerlingen in onze dagen.

Noten

1. 'Van eene Moedertaal-beweging', bestemd voor *Het Nieuws van den Dag* verstuurd op 2 maart 1893. Vgl. De Vos (1942: 128–132).
2. Vgl. onder meer mijn *Hoe zet ik mijn gedachten op papier* (derde druk) Muiderberg 1983: 18.
3. Vgl. De Vos (1942: 115). Het betreft hier het boekje: G. Lubberhuizen, *Het opstel; stijloefeningen voor het voortgezet onderwijs*. Zutphen z.j. (1889).

Literatuur

- Bosch, J.H. van den
1893 *Pleidooi voor de moedertaal, de jeugd en de onderwijzers*. Groningen.
- Bosch, J.H. van den
'Over het schrijven'. *De nieuwe taalgids* 1, 1–5 en 97–105.
Brugma, B.
- 1866 *Schetsen en bouwstoffen voor schriftelijke opstellen*. Groningen.
- Koenen, M.J.
1888 *Practische stijl*, in *lessen en oefeningen; een boek voor kweekelingen en onderwijzers*. Groningen.
- Koenen, M.J.
1893 'Opstellen maken'. *School en studie* 15, 1–5.
- Vos, H.J. de
1939 *Moedertaalonderwijs in de Nederlanden*. Gent.
- Vos, H.J. de
1942 *In memoriam J.H. van den Bosch*. Brussel.